

ПЕТАР ПИЈАНОВИЋ

СВАКА ЈЕ ПРОШЛОСТ, ПА И НАША –
ИСТОРИЈА ИДЕЈА

Разговор водила Сања Милић

Сања Милић: *Ваца књига Српски културни круг: 1900–1918. (Институти за књижевност и уметност – Учитељски факултет, Београд 2012) настала је у оквиру пројекта Института за књижевност и уметност Културолошке књижевне теорије и српска књижевна критика. Зашто сте одабрали да анализирајте читава културну, а не само књижевну сцену, да на неки начин проширите тему исцртавања?*

Петар Пијановић: Књига *Српски културни круг: 1900–1918.* само је формално везана за моје ангажовање на пројекту Института за књижевност и уметност. Међутим, и да није било тога пројекта, тј. научне теме коју је својевремено прихватило Министарство науке, ова књига ипак би била написана. Мотиви за њен настанак били су вишеструки. Пре свега су везани за моја сазнања да се књижевност не може сасвим ваљано проучавати ако се не стави у шири културни контекст.

Сама култура је систем системâ у којем је књижевност изузетно значајан део једне сложене целине. Упоредна научна сазнања и таква контекстуализација књижевности данас чине врло чест методолошки оквир у истраживању разних видова културе. И то у срединама и код народа са великом културном и научном традицијом. Такав приступ носи изазове и искушења мултидисциплинарности – са свим добрим и мање добрим учинцима. Широ контекст објективизује слику и значај националне књижевности, рецимо, као само једног вида матичне културе. Но, једнако

тражи да се у истраживање укључе и научне дисциплине које нису матичне у науци о књижевности.

Други важан, можда и важнији мотив мога бављења српском културом са краја XIX и почетка XX века било је једно занимљиво сазнање – већ у почетку осведочено на релативно малом узорку културних појава или феномена. Оно је показало да су поједини видови културе имали шире друштвено значење, те да су профилисали не само будуће токове у култури, већ да су, у једном смислу, имали утицаја и на токове нове српске историје.

Пишите о времену у којем је заживела југословенска идеја – дајте преглед историјских догађаја и уметничких појава код нас у последњој деценији XIX и у прве две деценије XX века и констатирајте да се већина важних српских уметника и интелектуалаца тог доба определила за југословенски, а не за социјални национални образац. Из којих разлога је преовладало такво опредељење?

Свака је прошлост, па и наша – историја идеја. Само су неке идеје донеле добра човечанству и појединим народима. Срби ту нису изузетак. Слободан Јовановић је о томе писао, имајући у виду „оне идеје које један народ има о свом властитом карактеру, о својој историји, о својим задацима у будућности”. При томе је мислио да у идејама има не само „тачног тумачења чињеница”, већ и „празних жеља и пустога маштања”. У тај корпус иде и југославизам.

Као пример за идеју „пустога маштања” може да послужи и сам Јовановић. Наиме, тој је идеји дуго служио, вероватно верујући како југословенством може да се решава и реши српско питање. Но, „пуста маштања”, и своја, и елите којој је припадао, Јовановић је критички сагледао тек после Другог светског рата. Тада је он дотрајавао своје емигрантске дане у Лондону, тестаментарно пишући о националном српском карактеру. А написао је и ово: „Ми имамо бистрину и живу памет, али баш она нас наводи на брзе и једностране закључке, и не да нам да ствари мирно и са сваке стране промаграмо.” Још је наводио туђа мишљења о Србима који „одлучују не водећи рачуна о последицама својих одлука”.

Са временске дистанце размишљајући о Краљевини Југославији и кључним потезима ове државе, Слободан Јовановић је закључио да се њена политика у кључним стварима „дала правдати са сваког другог гледишта само не са српског”. Идеје српске елите, укључујући и југославизам, често је водила велика

непромишљеност као карактерна српска одлика. То је стање када се неко, касно је схватио Јовановић, „толико уживи у свој сан, да не разликује више могућно од немогућнога”, односно када „губи везу са светом чињеница”. То је његово искуство и тестаментарни наук. Томе ништа не треба додавати нити одузимати.

„Главни јунак” Ваше књиџе је Јован Скерлић. Зашто је он најважнији и колико се из данашње перспективе његов утицај на садашњу књижевност, и културу уопште, боље види?

Да. Јован Скерлић би, са свим својим врлинама и заслугама, још више са илузијама и својим противуречностима, могао да буде „главни јунак” ове књиџе. Мислећи човек великог формата, Скерлић је као првосвештеник југословенске културне идеологије правио и грешке. Не каже се без разлога: мали људи праве мале, а велики људи – велике грешке. Да невоља буде још већа – данас постоје поуздана сведочанства да су Скерлићу неки појединци и са српске и са хрватске стране још 1905. године скретали пажњу да су његове југословенске визије само магловите илузије. Но, његова вера била је јача од њихове опомене и сумње у пројекат који се суновратио на крају XX века.

Но, свако има право на своје идеје и заблуде. О противуречностима да и не говоримо. Скерлић се ни у критици није могао ослободити своје идеологије. Зато је, уз велике ствари, и у критици, мање у књижевној историји, правио, што би рекао један мој пријатељ, величанствене промашаје. Међутим, уз све то, Скерлићев допринос српској култури изузетно је значајан.

Зашто је за Ваше исцртавање, посебно када је о књижевности реч, био важан и европски контекст?

У жељи да их што боље објасним и контекстуализујем, појаве у српској култури, нарочито у књижевности, сагледавам у европском оквиру. У таквој оптици ствари изгледају јасније. То значи да се из те визуре лакше и боље види где смо ми на мапи европске културе. И у којој мери она моделује или у којој мери утиче на токове у српском културном кругу. Никако не треба заборавити да ове токове обележава дисконтинуитет, те да праву меру и значај неке појаве открива шири контекст. У тај контекст посебно су уграђене западноевропска, средњоевропска и медитеранска културна традиција и, почетком XX века, све оно што је било израз модерне европске културе.

Како то да је Милан Ракић био постојао изузетак, а не правило у историји наше књижевности?

Песник Милан Ракић је са критичарем Љубомиром Недићем и мањим бројем других стваралаца – истомислјеника на почетку XX века заступао српско становиште. Обојица су били људи европског духа и формата. Ракић је био више везан за француску, а Недић за енглеску и немачку културу. За Недића Јован Скерлић је рекао да је „био Европљанин поред свега свога конзервативног национализма, модеран дух поред свега свога традиционализма”. То се, такође, могло рећи и за Милана Ракића.

Овакав Скерлићев став јасно показује да српско становиште не противречи европејству, као што значи да традиција и модеран дух нису увек нити морају да буду у односу међусобног порицања. Занимљиво је и то да су Недићеве идеје у критици – на другачијим вредностима заснивајући своје критичке моделе у корпусу грађанског обрасца – наставили Богдан Поповић и Јован Скерлић. И господствени песник Ракић је у поезији имао своје поборнике и настављаче. Оба поменута примера јасно показују како у истој личности опстају и европејац и национални песник окренут својој, српској култури и традицији. То складно „двојство”, којим су у личности једнога песника и у његовом делу разрешавани расколи двају стваралачких концепата, данас је сасвим ретко, па и изнимно.

Кључни текстови у књизи је обимно поглавље Идеје и културна идеологија. – Историја једне заблуде. У чему се све огледала културна идеологија о којој пишете и како је она утицала пре свега на српску културу?

У више наврата у књизи *Српски културни круг: 1900–1918.* с разлогом се истиче да је то време „златно доба” српске културе, те да је и ондашња српска елита остварила највише домете у свим областима стваралаштва. Но, када је реч о културној идеологији, не би се могло рећи да је тада створен продуктиван национални и политички образац. Још у првим деценијама XX века поустаје српска идеја коју наша елита преображава у идеологију југославизма. Таква идеологија много више је одговарала Хрватима и Словенцима који су у Србији тада видели пијемонт југословенства и снагу способну да помогне њихово ослобађање од поданичких стега и потчињеног статуса у Аустроугарској. Но, таква хрватска и словеначка замисао била је програмирана за једнократну употребу, а не за дужи рок. Таквом се та идеја показала већ

у првим поратним годинама када је испостављен захтев за високом аутономијом и правом ових народа на своје државе.

Српска елита је обликовала идеологију која је све то омогућила. Тако је било и пре и после Првог светског рата. Знак таквог, тј. симболичког геста била је и градња Цркве Светог Марка на Ташмајдану између два светска рата. Кроз тај гест јасно се испољила политичка и државна идеја приближавања западном хришћанству и томе сагласна замисао да се градњом ове богомоље посвећене екуменској идеји јавност припреми за потписивање Конкордата са Ватиканом.

Било је и других јавних гестова добре воље који су ишли у корист српске штете. Подлога свему томе била је идеологија коју је изнедрила српска елита. А та идеологија, преко утицајних политичких кругова и Двора, постала је државна политика. Њоме је отупљиван национални осећај за рачун једне идеје која је током целог XX века донела горке плодове српском народу. И што је најгоре – њени креатори били су Срби, и то најистрајнији у таквој политици, не само после Првога, него и после Другог светског рата. Погубни резултати такве културне идеологије, која се преобразила у политику, видљиви су у српском корпусу током целог XX века.

Зашто су поједини интелектуалци (Слободан Јовановић, Јован Дучић, Бранко Лазаревић...) постојали критички према југословенској идеји, а други (Јован Цвијић, Александар Белић...) су јој остали одани? Колико је то био лични избор, а колико ситуација околности?

Одговор је доста једноставан. По стварању заједничке државе, Цвијић је кратко поживео, па није ни могао да види српски суноврат на југословенском путу. Белић је и после Другог светског рата председник Српске академије наука, тј. на највишем месту у најзначајнијој научној установи. Уз то, он је привржен новом систему власти, па се већ тиме определио и за нови политички образац. Југословенска идеја добила је тада нови, социјалистички предзнак, што је Белић безрезервно прихватио. Зато у његовом деловању и није било ничег критичког.

Другачија је ситуација са његовим предратним пријатељима и угледницима – Слободаном Јовановићем и Бранком Лазаревићем. Јовановић је после Другог светског рата у емиграцији и без грађанских права у својој земљи. У десетак поратних година, колико му је остало до краја живота, могао је да пресабере минуло време и преиспита сопствене заблуде. Тако је у новој визури

и на нов начин сагледао југославизам, видећи како је у његовој идеологији било „празних жеља и пустога маштања”. Дучић је на почетку Другог светског рата у Америци, где болно подноси вести о хиљадама невиних жртава у Херцеговини и другим српским земљама. Отуда и пише текст о својим југословенским заблудама.

Животна и интелектуална прича Бранка Лазаревића највише је трагична. После рата, оставши без породице, имања и грађанских права, горљиви бивши Југословен и некад каријерни дипломата постаје самотни изгнаник у сопственој држави. Упркос свему, није постао конвертит као многи његови исписници. Тако је стигао на друштвену маргину. Но, остала му је пуна слобода духа и мисли које је превео у рукопис, касније преточен у двотомни *Дневник једнога никога*. У њему је дата рељефна и критичка слика новог система вредности. У тај оквир стали су и бројни занимљиви портрети његових савременика, односно представника грађанске интелигенције који су се у социјалистичкој Југославији одрекли културног и политичког обрасца из времена између два светска рата. И у томе се огледа Лазаревићев критички и морални став.

Какав је био однос између културе и идентитета у времену о ком пишете? Защо се питање идентитета у сваком времену различито рефлектује кроз културу?

Имати идентитет значи поседовати неку посебност или самосвојност унутар неке групе или заједнице. У исто време, идентитет се сагледава и кроз припадност појединца групи или заједници пошто он у некој мери прихвата њене вредности, па се тако поистовећује с колективним идентитетом. Зато је идентитет динамичка категорија. Однос индивидуалног (сингуларног) и колективног (плуралног) идентитета некада прати и напетост. Но, знатно чешћа од тога је појава њиховог једначења посредством веровања, памћења, обичаја, знања итд. Кроз све то појединац стиче културни идентитет.

У том оквиру може се говорити и о културном идентитету Срба у кругу балканских или европских народа, чија је културна подлога јудео-хришћанска цивилизација. Сваки народ има идентитет којим се разликује од других. Отуд је Милорад Павић понекад говорио да су Срби у Европу улазили и да ће улазити са сопственим идентитетом или их неће бити. Ако се дезинфикује свест о националној култури, онда из колективне меморије нестаје све оно што је њена вредност и културно памћење. Тада један народ постаје бесловесна маса, без правог оријентира и смерница

за будућност. У очувању колективног памћења и вредности своје традиције огледа се значај културе и њена веза са идентитетом.

То значи да без светосавља, старих манастира и икона, без косовске етике и народне епике, без Вука, Његоша, Андрића, Црњанског и Пекића нема правог идентитета ни свести о културном памћењу. Сама књижевност производи слику једне културе о чему у последње време увелико говори имагологија. Но, то нису само слике своје културе, већ су то, такође, слике које говоре о нама и о другом. Та дупла слика види се већ у романтизму, рецимо, код Његоша. Види се то код његових јунака који сами себе сликају кроз причу о Млецима. Исто се види и у путопису Љубомира Ненадовића *Писма из Италије* када он кроз опис сусрета са Његошем у Италији уверљиво и сликовито приказује две подоста различите културе. Код Борислава Пекића то се бриљантно види у његовим *Писмима из Шућине*.

Зоран Константиновић добро запажа да човек, где год живео, „стварајући и живећи производи знакове културе”, па се он целим својим животом „налази усред процеса непрекидне производње културе”. Културна „производња” ствара разумљиве разлике. У тој разлици, рећи ће Константиновић, „крије се и разлика међу народима. Отуда идентитет увек прати алтеритет, као што *сойсiivo* прати *друґачијосiй*.” Битно је да сва могућа алтернирања, која се јављају и у кругу истог народа, прати нужна толеранција. Култура њој и служи, пошто је основно значење културе потреба да се нешто оплемени и морално уздигне. Коначно, култура је вредност по себи; тако је треба разумевати и доводити у везу са било којим, па и српским народом.

Националну културу треба брижљиво неговати и афирмисати. Но, не треба се сувише освртати на добровољне или плаћене игноранте и аутошовинисте. Таквих је увек било, па и данас их и код Срба има, посебно међу неким тзв. интелектуалцима. О њима врло уверљиво пише Чедомир Антић. У том кукољу, ипак, нема оних који су ишта озбиљније направили или створили у животу или у матичној култури. Најлакше је продавати оно што ниси створио и што не осећаш као своје. А уз то имаш и привилегије.

Срби из грешака почињених током XX века нису извлачили потребне поуке. Зато им се историја понављала не само као трагедија, већ и као фарса.

Вац сiав iрема оiредељивању нацие елиiше, iочейком ХХ века, за јуґословенски, а не за срiјски кулiтурни образац је неґаiшiван. Защiо, или – које су неґаiшiвне iоследице iаковоґо iредељивања? Има ли iозишiвних?

Тај став, пре свега, ниуколико није априоран, већ је резултат сазнања и непорецивих историјских искустава једног колективитета. Када један пројекат након два светска и једног грађанског – југословенског рата има исходе какве има, само је по себи јасно да се већ у томе садрже аргументи за поменућу оцену. Које среће да није тако. Али јесте.

Књига *Српски културни круг: 1900–1918*. покушала је да у културним појавама нађе одговор на питање зашто је то тако. И, колико је могла, показала пукотине на пољу културе које су замишљену – најпре културну, па државну заједницу одвеле у провалију. Да ли је та заједница и идеологија на којој је она настала имала и позитивне учинке? Вероватно јесте. То се, рецимо, види у слабењу осећаја самодовољности и културне изолације, у ширењу културних хоризоната и отварању према другачијем и новом, у прожимању култура, те у упознавању сличних или битно другачијих вредности. Међутим, нивелација различитих образаца културе и вредности можда је тражила дуже време и много већу трпељивост према оном што је другачије, недовољно познато или туђе.

Сва ова питања нису основна тема моје књиге. У својој целини та књига је критичка историја српске културе са почетка XX века. Култура је ту схваћена у ширем смислу. Зато се у њој, поред осврта на друштвене прилике и приватни живот, налазе осврти на разнолике видове културе. Ти видови су образовање и наука, језик и књижевност, уметност и филозофија, обичаји и митологија, морал и право, социјалне и политичке идеје, религија и црквени живот, издаваштво и медији.

То је оквир за причу о култури и елити. Српска елита почетком XX века већински је одустајала од српске идеје замењујући је југославизмом. Тиме је скрајнут до тада неговани културни идентитет Срба који је добио свој сурогат у изграђивању југословенске културе као државног пројекта. Таква оријентација није донела нарочитог добра ни српској култури ни Србима. Измена културног модела последично је довела до измене политичког и националног обрасца.

Код других народа у Југославији – предратној и поратној – то није било тако, посебно не код Хрвата и Словенаца. Зато је била подоста логична жеља, као и воља једних и других да нашу југословенску „бајку” замене својим стварним, готово једнонационалним државама. И што је занимљиво, за такву идеју нашли су подршку код највећих европских и светских сила. То практично значи да за југословенски концепт, без обзира на све деклараци-

тивне приступе, у бившој заједници и у свету, није било довољно разумевања нити воље да се он одржи.

Напуштање тог концепта говори о суштини једне идеје, њеној одрживости и, коначно, о њеном исходу. Није реч о мом ставу или ставу неког другог, већ је просто реч о чињеницама. Оне се, нажалост, ни данас довољно не уважавају.

А да ли је било и позитивног у идеји о којој је реч? Ништа не треба гледати црно-бело. У свакој сложеној заједници долази до зближавања народа и сусрета разних култура, стварају се интересне, пословне, пријатељске и друге везе што је свакако позитивно. Питање је само да ли је све то било довољно јак везивни мотив за праву и пуну хомогенизацију или су посебни, партикуларни интереси били много јачи. Одговор на то дала је историја. Речју, ниједна заједница, па ни државна, не може се одржати без толеранције према другима нити без јаке или изразите воље да се живи заједно. А тога није било.

Зато су, коју годину по стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, неки већ декларисали идеју за посебним аутономијама и засебним државама. Видело се такође, и пре и после Другог светског рата, да се таква заједница могла одржати само на ауторитарним режимима и на деспотији. Тада свест о братству и јединству и заједничкој срећној будућности у народ не улази милом него се утерује силом. А такве заједнице кад-тад пропадне. Још горе је што је ту пропаст увек пратила атавистичка патологија малих разлика са ужасно великим последицама.

Може ли се појавити паралела између периода о ком пишемо и првих деценија нашег века (поевропска оријентација, јужнословенска идеологија, заједнички уметнички пројекти бивших југословенских земаља, идеализација Друге Југославије...)?

Иако неке паралеле постоје, прерано је доносити било какве закључке. То је процес којем је веома тешко предвидети исход. Данас је у оптицају израз „Југо-сфера” без прецизног значења. У уставу једне од земаља која је настала распадом Југославије постоји забрана интеграције у заједницу каква је била југословенска држава. Но, како год, сарадња у свим областима на југо-простору је неминовност. Скептичан сам када је реч о могућности обнове бивше државне заједнице. Након три пропала државна брака и више од милион страдалих у братској балканској крчи током XX века, четврто венчање било би историјска фарса. Уз то иде подсећање и питање: да ли је после Јасеновца било морално го-

ворити о неком братству и јединству и на тим заблудама правити стару-нову Југославију?

Међутим, не треба заборавити да су на овим просторима о судбини људи и државама више одлучивале велике силе него матични народи. Што се Срба тиче – ништа не треба да изненади. Они су највећег удела имали у стварању све три Југославије и били сведоци разбијања све три државе. Код неких Срба памет је увек кратка, а љубав дуга и незаборавна. Чак и онда када су били изневерени и изиграни, напуштени и понижени. Знак те љубави је и атрибут „југословенски” који још и данас „краси” читав низ културних установа, као и јавних предузећа у Србији (Југословенско драмско позориште, Танјуг, Југословенска кинотека, ЈАТ...), без обзира што Југославије нема четврт века.

Код Срба љубав је слепа, код Хрвата има очи и види све унапред како ваља и док треба. Зато су се Хрвати врло брзо по добијању сопствене државе одрекли назива своје *Југославенске академије знаности и умјетности*, која је утемељена још 1886. године, и дали јој право хрватско име. Код Срба то не бива, па зато тај атрибут као носталгични реликт и даље траје и има употребну вредност. Отуд Слободан Јовановић закључује да у идејама неких народа има не само „тачног тумачења чињеница”, него и „празних жеља и пустрога маштања”. Овог другог код Срба има превише. Тај наук је и карактерна дијагноза. Зато се треба узети у памет и то схватити као опомену и поуку. Док је време!